

KISS LAJOS ANDRÁS

Chantal Mouffe a baloldali hegemonia esélyeiről

Bevezetés

Ernesto Laclau és Chantal Mouffe első és máig legtöbbet hivatkozott közös munkája 1985-ben *Hegemony and Socialist Strategy* címmel jelent meg Angliában, amelyet – mint a „posztmarxista” politikai filozófia alapművét – a következő évtizedekben számos világnyelvre lefordítottak.¹ Ebben a könyvben a szerzőpáros központi szerepet szán a politika (die Politik), illetve a politikai (das Politische) diskurzuselméleti konzekvenciái árnyalt kidolgozásának, ezért jelen tanulmányom első és második fejezetét jómagam is diskurzuselméleti kérdések rövid bemutatásának szentelem. Ugyanakkor látni kell azt is, hogy a szerzőpáros mindkét tagja autonóm gondolkodó, amire bizonyosság, hogy önállóan is számos fontos könyvet publikáltak. Az írásom harmadik – és egyben leghosszabb – fejezetében elsősorban Chantal Mouffe munkáinak elemzésére koncentrálok, kiváltképpen az utóbbi húsz évben megjelent munkáira támaszkodva.

Diskurzuselméleti alapok

Közismert, hogy a baloldali politikafilozófia diszkurzív elméletét a „posztmarxista” Ernesto Laclau és Chantal Mouffe dolgozták ki.² A fentebb említett *Hegemonia és radikális demokrácia* című könyvük egyik alaptétele úgy hangzik, hogy számukra

1 | Ernesto Laclau–Chantal Mouffe: *Hegemony and Socialist Strategy: Toward a Radical Democratic Politics*. Verso, London 1985. A továbbiakban a könyv német fordítására hivatkozom. Lásd Ernesto Laclau–Chantal Mouffe: *Hegemonie und radikale Demokratie. Zur Dekonstruktion des Marxismus*. Passagen Verlag, Wien 2006. Ford. Michael Hintz und Gerd Vorwallner. Chantal Mouffe 1943-ban született a belgiumi Charleroi-ban. Miután filozófusdiplomát szerzett a Leuveni Katolikus Egyetemen, Párizsba költözött, ahol a kor egyik legbefolyásosabb marxista gondolkodójának számító Louis Althusser előadásait hallgatta. A korai hetvenes években egy ideig Kolumbiában is tevékenykedett, majd az angliai Essexi Egyetemen tanult, ahol megismerkedett Ernesto Laclauval, aki ugyancsak ezekben az években szerzett doktori fokozatot a szóban forgó egyetemen. Innentől kezdve szoros munkakapcsolat alakult ki a két filozófus között, amely egészen Laclau 2014-ben bekövetkezett haláláig tartott.

2 | Erről lásd Kiss Lajos András: *Diskurzus és politika. Szabó Márton politikafilozófiai invenciója*. L'Harmattan Kiadó, Bp. 2016. Főként 147–153.

Kiss Lajos András (1954) – nyugalmazott főiskolai tanár, Nyíregyházi Egyetem, Nyíregyháza, kiss.lajos@nye.hu

<https://doi.org/10.36373/em-2025-4-8>

(...) a szinonima, a metonímia és a metafora nem olyan gondolkodási formák, amelyek a szociális viszonyok betű szerinti és konstitutív viszonyaihoz egy újabb, egy második értelmet rendelnének hozzá. Ezek sokkal inkább olyan eredeti terrénumok, amelyeken maga a szociális szféra konstituálódik.³

A politikai diskurzuselmélet a posztstrukturalizmus, a lacani pszichoanalízis és a marxizmus egy sajátos szintézisét igyekszik megvalósítani. A szerzőpáros a posztstrukturalizmustól vette át a felismerést, hogy a szavak, illetve a mondatok jelentését nem lehet végérvényesen rögzíteni. A jelek mindig csak más jelekhez kapcsolódva tesznek szert jelentésre.

Már pusztán csak abból fakadóan, hogy a nyelvet folyamatosan használjuk, összekeverjük az egymással meghatározott viszonyban álló jeleket, miközben azok folyamatosan új jelentésekre tesznek szert.⁴

Ebből következően azt is deklarálják, hogy a nyelv döntően társadalmi fenomén, hiszen a jelentés csak viták, egyeztetések és konfliktusok során végigfutva rögzül. Ezeknek a nyelvfilozófiai és diskurzuselméleti fejtegetéseknek a politikafilozófiában fontos következményei vannak. Ugyanis a társadalomról mint fogalmilag végérvényesen rögzíthető totalitásról le kell mondanunk, mondják a szerzők. A társadalom nem „esszenciális entitás”, ez mindig nyitott konstrukció, amely csak negatív lényeggel rendelkezik.

Olyan mint »társadalom« nem létezik az általunk megtapasztalható térben, mert a társadalmiságnak nincs semmilyen azonosítható léte.⁵

Fontos szempont, hogy ugyan elvben minden jel összekapcsolódhat minden más jellel, de ez csak elvi lehetőség: a jelek jelentésének konkrét rögzítése nagyon is feltételekhez kötött. A jelentéseket sohasem lehet végérvényesen rögzíteni – ez jelenti a kritikai diskurzuselemezés egyik sarokkövét. Ernesto Laclau és Chantal Mouffe a következőképpen határozzák meg koncepciójuk lényegét:

Artikulációnak nevezünk minden olyan gyakorlatot, amely az elemek közötti viszonyokat oly módon rendezi el, hogy az elemek identitása egy artikulációs

3 | Laclau–Mouffe: *Hegemonie und radikale Demokratie*. 147. A könyvből adott idézetek a szerző fordításai. Lásd még Philipp Sarasin: *Geschichtswissenschaft und Diskursanalyse*. Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main 2003. 46–50.

4 | Marianne Jørgensen–Louise Phillips: *Discourse Analysis as Theory and Method*. SAGE Publications, London, Thousand Oaks, New Delhi 2002. Lásd a könyv orosz fordítását: *Gyiszkursz Analiz*. Gumanitarnij Centr, Harkov 2008. 55. Ford. A. A. Kuszeleva.

5 | Laclau–Mouffe: *i. m.* 130. Számos szerző – például Alex Demirovič és Felix Böttger – azon az állásponton van, hogy Laclau és Mouffe hiába szeretnék elkerülni az „esszencializmus csapdáját”, ezt mégsem sikerült elérniük. Tudniillik az „esszencialista univerzalizmus” helyét elfoglaló „diskurzív univerzalizmus” maga is az esszencialista felfogás egyik újabb változata, hiszen innentől kezdve a Laclau–Mouffe által teremtett „diskurzuselmélet” az, ami hegemon pozíciót foglal el. Lásd Felix Böttger: *Postliberalismus. Zur Kritik der politischen Philosophie der Gegenwart*. Campus Verlag, Frankfurt/New York 2014. 215–216.

gyakorlat modifikációs teljesítményeként áll elő. Az artikulációs gyakorlatból létrejövő strukturált totalitást *diskurzusnak* nevezzük. A pozicionális különbségeket, amennyiben ezek egy meghatározott diskurzuson belül artikulálódnak, *mozzanatoknak* hívják. Ellenben minden olyan különbséget, amelyik nem artikulálódik a diskurzusban, *elemként* határozzuk meg.⁶

A diskurzus voltaképpen nem más, mint a jelentések rögzítésnek folyamata, egy-egy meghatározott területen. A diskurzusban minden jel mozzanatnak (momentumnak) tekintendő. Jørgensen és Phillips az orvosi diskurzus példáján keresztül mutatják be, hogyan lehet közelebb hozni a „mindennapi észjáráshoz” ezt a meglehetősen elvont és száraz fejtegetést. Közismert, hogy az orvosi diskurzusban olyan kulcsfogalmak szerepelnek, mint például „test”, „betegség” és „gyógyulás”. Így vagy úgy, de minden orvosi kutatás és praxis összekapcsolódik a test felosztásával, a betegségekkel és a testrészek gyógyításával.⁷ Az orvostudományban a testet rendszerint „darabjaira szétszedve” vesszük szemügyre, s a betegségeket a különböző szervekhez hozzákapcsolva vizsgálják. Például megállapítják, hogy az adott fertőzést ilyen és ilyen mikroorganizmus okozta, amelyet ilyen és ilyen gyógyszerrel kell kezelni. Az orvosi diskurzus úgy működik, hogy ennek a területnek a szakemberei valamilyen „jelentéshálót vetnek” ki, amelyben a „szervek” és a „betegségek” fogalmai jelentik a háló csomóit, tehát a diskurzus folyamán aztán ezek játsszák a központi szerepet. Az ilyen módon értelmezett diskurzus rendszerében előforduló minden jel mozzanatnak (momentumnak) tekintendő, s minden jel a többi jelhez kapcsolódva tesz szert jelentésre. Amit az imént láttuk, fontos körülmény, hogy a jeleket mindig a csomópontok köré szervezve lehet rögzíteni, illetve jelentéssel ellátni. A csomópont privilegizált jelként működik.

Az összes diskurzus egy centrumot konstituáló kísérletnek tekintendő, s ennek pedig abban van az értelme, hogy a diskurzus ezen keresztül tudja uralni a diszkurzív mező egészét, illetve így tudja fenntartani a differenciaképződések folyamatát. Ennek a részleges rögzítésnek a privilegizált (diszkurzív) pontjait nevezzük *csomópontoknak*. (Lacan *point de capiton*-nak, azaz varráspontoknak nevezte a részleges rögzítést, vagyis azon privilegizált jelelőket, amelyek rögzítik a jelölési láncolat jelentését (...).⁸

Továbbra is az orvosi diskurzus analógiájánál maradva, Phillips és Jørgensen azt mondják, hogy például a „test” is egy ilyen csomópontnak tekinthető, mert a további (orvosi értelemben vett) fogalmak, mint a „szövet”, a „szimpómák”, az orvosi „szike” csak a „test” jeléhez kapcsolódva tesznek szert jelentésre. „A politikai diskurzusban ilyen központi fogalom (csomópont) lehet a 'demokrácia', míg a nacionalista diskurzusban – az 'emberek'.”⁹ Az artikulációs gyakorlat és a jelentések egysége „megmondja”, hogy egy adott diskurzusban mit (és hogyan) lehet mondani. Az orvosi diskurzusban

6 | Laclau–Mouffe: *i. m.* 141.

7 | Vö. Jørgensen–Phillips: *i. m.* 56–57.

8 | Laclau–Mouffe: *i. m.* 150.

9 | Phillips–Jørgensen: *i. m.* 57.

egészen más jelent a test, mint mondjuk a vallási diskurzusból (ott a test jórészt a bűnös vágyak tartálya), de eltér az alternatív gyógyászat holisztikus testfogalmától is, ahol a test mindenféle energiárészecskék által feltöltött és adott esetben a tévé képernyőjén keresztül befolyásolható (azaz gyógyítható) „valami”.¹⁰

A dán/svéd szerzőpáros néhány kritikái megjegyzést is megfogalmaz a Laclau-/Mouffe-féle diskurzuselmélet téziseivel kapcsolatban. Ennek részletes bemutatásától most eltekintek, ezért csak néhány fontosabb kifogásukat igyekszem röviden összefoglalni. Először is nem egészen világos, hogy az éppen adott diskurzuson kívüli diffúz területekről mikor és mi kerülhet be a diskurzusból. Mert például egyáltalán nem zárhatjuk ki, hogy mondjuk az adott pillanatban alternatívának tekintett gyógymód idővel nem válik-e maga is a normál orvosi diskurzus részévé, jelentősen átalakítva az artikulációt, az elemek és a momentumok korábbi kapcsolatrendszerét. Az eléggé nyilvánvaló, hogy Laclau és Mouffe általában az apofátikus diskurzusmeghatározással élnek: egy diskurzus azon keresztül ismerszik meg a legjobban, amit éppen kizár magából. De mivel a diskurzus a folyamatos átalakulás „állapotában” van, sohasem tudjuk pontosan, hogy hol húzódnak a határai. A diskurzus szüntelenül igyekszik egyértelműsíteni magát, azaz állandóan redukálja az elemek poliszémikusságát olyan módon, hogy mozzanatokká (momentumokká) alakítja át az elemeket. Erről a folyamatról persze készíthetünk pillanatfelvételeket, és megállapíthatjuk, hogy t_1 időpontban éppen ez és ez tartozik a diskurzushoz, de t_2 időpontban mindez már nem lesz érvényes. Vagyis nemcsak az elemek és a momentumok viszonyrendszere módosul szinte folyamatosan, de mindez kiterjed a diskurzus egészére. Ha ez így van, akkor nagyon nehéz a diskurzusintern és a diskurzusidegen kijelentéseket egymástól megkülönböztetni.

A politikai hegemonia értelmezési lehetőségei

Nem tagadva a dán/svéd szerzőpáros kritikáiban rejlő részgazságokat, a lényeg mégiscsak az, hogy Ernesto Laclau és Chantal Mouffe hegemoniaelmélete kiemelkedő jelentőséggel bír a 20. század második felének politikafilozófiájában, amelynek központi magját az osztályharc marxi elméletével való szembenállás jelenti. Ugyanis a szerzőpáros rendkívül leegyszerűsítőnek tekinti a klasszikus marxi osztálydeterminizmust, illetve az alap/felépítmény egyirányú oksági viszonyrendszerét. A hagyományos marxista osztálydeterminizmus legnagyobb gyengéjét abban látják, hogy ebben a felfogásban megfelelő magyarázat nélkül marad az következő fontos kérdés: miképpen ismerheti fel a munkásosztály a maga osztályérdekét, ha a gondolkodását a kapitalista ideológia határozza meg? A 20. század számos marxista gondolkodója igyekezett választ adni erre a dilemmára, s közülük minden valószínűség szerint Antonio Gramsci ment el a legmesszebbre, mondják a szerzők. Gramsci

10 | Az okkultista és sarlatán „orvos”, Jurij. M Ivanov szerint „(...) minden embert vagy tárgyat négy, sugárzás formájában megnyilvánuló 'anyag' természetű – fizikai, éteri, asztrális és mentális – energia vesz körül, és mindegyiknek megvan a maga energiamezeje. Az energiamezőnek az a része, amely a test körvonalain kívül jelenik meg (az aura), a test energiamezőinek összességét képviseli”. – Holly DeNio Stephens: *Okkultizmus a mai Oroszországban*. In: Bernice Glatzer Rosenthal: *Az okkult az orosz és a szovjet kultúrában*. Ford. Szabó Mária. Európa Könyvkiadó, Bp. 2004. 363–364.

szerint a politika szubjektumai voltaképpen nem is az osztályok, hanem az olyan komplex „kollektív akarat”, amelynek központi ideológiai elemeit ugyan a hegemon szerepre szert tett osztály alakítja ki, de ennek az osztálynak már nem sok köze van a tisztán gazdasági determinizmuson alapuló osztálymeghatározáshoz.¹¹ Perry Anderson a következőképpen foglalja össze ennek az „elmélettechnikai fordulatnak” a lényegét: tagadhatatlan állítás, mondja a szerző, hogy az osztálydeterminizmuson alapuló marxi/lenini hegemoniaértelmezés radikális átalakítása Gramsci nevéhez fűződik, aki két szempontból is elmélyítette az addig megkérdőjelezhetetlen, baloldali hegemoniafelfogás érvényességét.

Egyrészt Gramsci a hegemonia fogalmán nemcsak politikai, hanem morális és intellektuális vezető szerepet is értett, másrészt azt is elismerte, hogy a hegemonia szubjektuma sohasem egy a priori megkonstruált szociálökonomiai osztály, hanem sokkal inkább egyfajta politikailag mesterségesen létrehozott kollektív akarat – olyan erő, amely képes a sokféle, nem feltétlenül egymáshoz illeszkedő, sőt, akár egymással szöges ellentétben álló követeléseket nemzeti-populista egységéig szintetizálni.¹²

Ernesto Laclau és Chantal Mouffe *Hegemonia és radikális demokrácia* című könyvükben egymástól elválaszthatatlan egységként tárgyalják a hatalom és az antagonizmus problematikáját. Jó két évtizeddel később Mouffe *A demokratikus paradoxon* című munkájában röviden újra összefoglalja ennek az „összefonódásnak” a lényegét. Abból kell kiindulnunk, mondja Mouffe, hogy minden megragadható társadalmi tárgyszerűség (Objektivitát) hatalmi aktusok révén jön létre. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy a társadalmi objektivitás végső soron politikai jellegű, azaz a kizárások nyomait hordozza magában, hiszen ezek mintegy „alkatilag” tartoznak hozzá.¹³ „A hegemonia fogalmán az objektivitás és a hatalom konvergenciapontját – vagy inkább ezek kölcsönös összefonódását – értjük.”¹⁴ A „hegemonia” bizonyos értelemben maga is egyfajta „diskurzus”, hiszen ez is az *elemek* és a *momentumok* rögzítését végzi el, ezért a hatalom integráns részét képezi. A hatalom sohasem külsődleges viszony, amely két előzetesen megkonstruált identitás között létre, hanem inkább olyan valami, ami maga konstruálja meg az identitásokat. Csakhogy ennek a viszonyrendszernek az irányát szinte lehetetlen előre jelezni: gyakran szinte az „előzmény nélküli semmiből” bukkan fel.

Ennek a felismerésnek különös hangsúlyt adott a „létező szocializmus” összeomlása az 1980-as évek végén, amelynek szükségszerű bekövetkezésére már számos utalást tett a szerzőpáros is imént idézett könyvében. Amíg a nyolcvanas évek végén és a kilencvenes évek elején a liberális szerzők – élükön Francis Fukuyamával – már

11 | Lásd Laclau–Mouffe: *i. m.* 100–108. „Gramsci számára a szűkebb értelemben vett politikai szubjektumok, mondják a szerzők, nem a társadalmi osztályok, hanem a komplex ’kollektív akaratok’, ennek megfelelően a hegemon osztály által megfogalmazott ideológiai elemek nem feltétlenül rendelkeznek osztályhovatartozással.” – Uo. 103.

12 | Perry Anderson: *Hegemonie. Konjunkturen eines Begriffs*. Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main 2018. 124–125. Angolból fordította Frank Jakubzik.

13 | Lásd Chantal Mouffe: *Das demokratische Paradox*. Turia–Kant Verlag, Wien 2013. 101. Angolból fordította és bevezetéssel ellátta Oliver Marchart.

14 | Uo. 101.

a „liberális hegemonia” világméretű győzelmét és ezzel együtt a történelem végét vizionálták, addig Laclau és Mouffe világosan látták, hogy a politikai élet – már amennyiben valódi politikai életről beszélünk – kombattáns jellege továbbra is érvényben marad. Erről egyértelműen tanúskodnak, mondják a szerzők, az akkoriban virágzásnak induló olyan, „újtípusú kollektív társadalmi szereplők”, mint a környezetvédő, az antitotalitárius, feminista, antirasszista, illetve az elnyomott szexuális, etnikai és nemzeti kisebbségek jogait zászlóikra tűző mozgalmak. És nekik már nincs szükségük arra, hogy a remélt siker érdekében az osztályharc esszencialista felfogásához folyamodjanak.¹⁵ Viszont gyengéje ezeknek a partikuláris ideológiáknak, hogy a figyelmen kívül hagyják a hegemonia problematikáját.

A *marxizmus dekonstrukciója*, mondja a szerzőpáros, tehát korántsem csak teoretikus okoskodás, hanem az új baloldali antiesszencialista és emancipatorikus politikai szükséglete, amely a „demokrácia demokratizálásával” szeretne hegemon pozícióba jutni. „A baloldal feladata tehát nem abban áll, hogy hátat fordítson a liberáldemokratikus ideológiának, hanem abban, hogy azt az ellenkező irányba, a radikális és plurális demokrácia irányába mozdítsa el, illetve elmélyítse és kiszélesítse.”¹⁶ A plurális demokráciaértelmezés azt a „tényt” is megkérdőjelezhetetlen evidenciának tekinti, hogy a társadalmi totalitás sohasem képez zárt és befejezett egészet, hanem szükségképpen relációs jellegű, azaz az egymással szemben álló aktorok dinamikus és egyúttal provizórikus érvényességű erőegyensúlyán alapul. A demokratikus pluralizmus mindig magában hordozza a „mi” és az „ők” megkülönböztetést, noha – ellentétben Carl Schmitt felfogásával – ennek a szembenállásnak nem feltétlenül kell a „barát/ellenség” szélsőséges formáját magára öltenie. Chantal Mouffe nemcsak Schmitt politikafilozófiájának jól ismert és sokat vitatott kategóriáját építi be hegemoniaelméletébe, de emellett Jacques Derrida „différance” fogalmára is gyakran hivatkozik. Derrida is azt mondja, hogy ahhoz, hogy egy identitás létrejöjjön, illetve láthatóvá váljon, valamilyen „radikális külsőre” van szükség, amely megkérdőjelezi a homogén totalitást, és egyfajta hierarchiát teremt a részek között (például anyag és forma, fehér és fekete, nő és férfi stb.).

Minden identitás relációs jellegű, és minden identitás szükségképpen megköveteli a differencia igazolását, azaz valami más tapasztalását, vagyis azt, ami az identitás »külsőjét« alkotja.¹⁷

A hegemonia kérdésének megvilágítására Slavoj Žižek kongeniális példáját szeretném idézni, amelyet a szlovén filozófus részben maga is Laclau egyik munkájából kölcsönzött. A hegemoniafogalom lényegét éppen az teszi ki, mondja a Žižek, hogy ennek megtapasztalása a hagyományos értelemben vett politikai kategóriákban szinte lehetetlen, mert mindez egy látszólag „apolitikus” térben történik, vagyis ez a tapasztalat radikálisan átlépi a normálisnak tekintett politika határait. A lengyel *Szolidaritás* szakszervezet hegemon pozícióba jutása a múlt század nyolcvanas éveiben

15 | Lásd Martin Oppelt: Der Kampf gegen Hegemonien vermag ein Menschenherz ausfüllen: eine kurze Einführung in das Werk Chantal Mouffe. *Zeitschrift für Politische Theorie* 5(2). 253–262, 255. <https://doi.org/10.3224/zpht.v5i2.17125>

16 | Laclau–Mouffe: *Hegemonie und radikale Demokratie*. 219.

17 | Chantal Mouffe: *Über das Politische. Wider die kosmopolitische Illusion*. Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main 2007. 23. Angolból fordította Niels Neumeier.

példázza a legszebben ezt a jelenséget. A *Szolidaritás* – mint vezérjelölő – éppenséggel a társadalom egészének „par excellence lehetetlenségét” fejezte ki.

Ebben a néhány évben következett be az a jelenség, mondja Žižek, amelyet Ernesto Laclau az ekvivalencia logikájának nevez, amely éppen itt mutatkozik meg a maga legszélsőségesebb formájában.

A hatalmon lévő kommunisták úgyszólván egy gonosz ellentársadalom, a bukás és a korrupció megtestesítőjévé váltak, és szinte mágiikus erővel egyesítettek mindenkit maguk ellen, beleérve még a csalódott, úgynevezett „hithű kommunistákat” is. A konzervatív nacionalisták azzal vádolták őket, hogy elárulták a lengyel érdekeket szovjet uraiknak. Az üzletemberek a korlátlan kapitalista vállalkozás akadályozóit látták bennük. A katolikus egyház számára a kommunisták maguk voltak a megtestesült ateista erkölcstelenség. A Lengyel Egyesült Munkáspárt irányítói a parasztok számára az erőszakos modernizáció reprezentánsai voltak, akik kizökkentették az egész földműves társadalmat az addig természetesnek tekintett „natúrális” életformájából. A művészek és az intellektüelek számára a kommunizmus egy represszív és stupid – a mindennapi életükben folyamatosan jelen lévő – cenzúra szimbóluma volt. A munkások nemcsak a rájuk telepedő és őket kizsákmányoló pártbürokratákat látták bennük, de még ennél is rosszabbat: a kommunisták minden gonoszságot és rosszat az ő nevükben és rájuk hivatkozva követtek el. Végezetül maguknak az illúziót veszített régi kommunistáknak is elégük lett belőlük, mert az „igazi szocializmus” árulóját látták bennük. Ilyenformán egy lehetetlen *politikai* szövetség jött létre az amúgy minden szempontból divergáló és elvben egymással antagonisztikus ellentétben lévő csoportok között (...).¹⁸

Ez a rendkívül érzékletes és szellemes példa is jól mutatja, hogy a politikai hegemónia erejét nem a mögötte meghúzódó koherens és konzisztens eszmerendszerben kell látnunk, hanem abban a különös mozgósítóerőben, amely a társadalom lehető szélesebb körére terjed ki. Nem kétséges, Laclau és Mouffe a politika (die Politik) és a politikai (das Politische) prioritását hangsúlyozzák a gazdasági determinációkkal szemben. Mindez nem jelenti azt, mondja a szerzőpáros számos értelemezője – köztük Pillips és Jørgensen –, hogy számukra minden csak *nyelv* és *kommunikáció* lenne, és a társadalom *materiális* összetevőinek ne tulajdonítanak semmilyen jelentőséget. Amikor ítéletet alkotunk a kritikai diskurzuselmélet képviselőjének nézetéről, akkor látni kell azt is, hogy például Laclau és Mouffe a modern társadalmakban lévő gyermekeket külön társadalmi csoportnak tekintik, s számukra az embereknek ez a „részhalmaza” sajátos politikai minőséget jelenít meg. Ennek a csoportnak a belső működéslogikája jelentősen eltér a más embercsoportokat jellemző működési rendektől. Például

18 | Slavoj Žižek: *Le sujet qui fâche. Le centre absent de l'ontologie politique*. Flammarion, Paris 1999. 237–238. Angolból fordította Stathis Kouvélakis. Žižek egy másik munkájában is ugyanezzel a példával él. Lásd Slavoj Žižek: *Ein Plädoyer für die Intoleranz*. Passagen Verlag, Wien 2009. 17–18. Angolból fordította Leopold Hofbauer.

A gyermekek csoportja materiálisan is megszerveződik a modern társadalmak fizikai terében (...). A gyermekek saját intézményekkel rendelkeznek, úgymint óvodákkal, iskolákkal, továbbá saját tematikus könyvespolcaik vannak a könyvtárakban, s parkokban elkülönített terek állnak a rendelkezésükre. Ezek az intézmények és fizikai sajátosságaik szintén részét képezik a modern társadalom gyermekdiskurzusainak.¹⁹

A Laclau és Mouffe által képviselt kritikai diskurzuselmélettel szemben gyakran elhangzik az a vád, hogy sajnálatos módon ez irányzat nem nélkülözi az elméleti dogmatizmust és elfogultságot.²⁰ Ez konkrétan fogalmazva azt jelenti, hogy Laclau és Mouffe gyakran folyamodnak ahhoz az eljáráshoz, hogy a tényeket – akár erőszak árán is – az előzetesen kigondolt elméleti téziseikhez igazítják. A kritikai diskurzuselmélet képviselői deklarálják,

(...) hogy nem illusztrálni akarják az elméletet az empirikus vizsgálatok során, hanem alkotóan alkalmazni, ám a kutatóktól elvárják, hogy mutassák ki az elmélet által kidolgozott kategóriákat a vizsgálataik során. Ezért a politikai diskurzus talán legismertebb, legnagyobb hatású irányzata kevés munícióval szolgál az empirikus politikatudományi kutatások számára. Leginkább annak bizonyosságát nyújtja, hogy lehetséges a politikai valóságról posztstrukturalista pozícióból is értelmesen beszélni, vagyis az efféle tudományos beszéd nem 'ördögtől való', de hogy milyen is legyen ez a beszéd, s hogyan érhető utol a realitásban, nos, ehhez keveset tud hozzátenni.²¹

A baloldali populizmus esélyei

Ezek a sokak szemében talán túlságosan is elvontnak tűnő diskurzuselméleti fejtegetések Mouffe szűkebb értelemben vett politikafilozófiai argumentációjában már sokkal konkrétabb értelmet nyernek. Elsősorban a belga filozófusnál általánosan kidolgozott és bátran felvállalt „baloldali populizmus” alapvető téziseiben, illetve a Jürgen Habermas-féle deliberatív, illetve a konszenzuson alapuló politikafilozófiájával szemben megfogalmazott kritikáiban érhető tetten ez pragmatikus elkötelezettség.

Nézzük először a Mouffe által képviselt baloldali populizmus legfontosabb téziseit. Indulásként abból a szinte közhelyszerű megállapításból érdemes kiindulni, hogy napjainkban a *populizmus* kifejezéshez szinte kizárólag negatív asszociációk társulnak. Az általam ismert francia szerzők többsége, például Pierre-André Taguieff és Pierre Rosanvallon munkáiban a populista fogalom lényegében a „demagóg”, a „xenofób” és nemritkán a „fasiszta” szinonimájaként jelenik meg.²² Pedig nem is olyan

19 | Phillips–Jørgensen: i. m. 71.

20 | Többek között hasonló kritikát fogalmaz meg Szabó Márton is. Lásd Szabó Márton: *Politikai episztemológia*. L'Harmattan Kiadó, Bp. 2011.

21 | Uo. 99–100.

22 | Lásd például Pierre André Taguieff: *Le nouveau national-populisme*. CNRS, Paris 2007; illetve Pierre Rosanvallon: *La contre-démocratie*. Éditions, de Seuil, Paris 2006. Léteznek azért az imént említettelnél

régen még egészen másfajta asszociációk társultak ehhez a fogalomhoz! Például a francia író, Antonine Couillet-Tessier 1931-ben megalapította az Eugene Dabit-díjat az olyan *populista regények* számára, amelyek az „egyszerű emberek sorsáról mutatnak be hiteles és őszinte képet” az olvasónak. Egyébiránt 1940-ben Jean-Paul Sartre *A fal* című novelláskötetét, amely egy évvel korábban jelent meg, ugyancsak ezzel a díjjal tüntették ki.²³ Napjaink egyik legismertebb konzervatív-anarchista gondolkodója, Jean-Claude Michéa úgyszintén határozott különbséget tesz a jobboldali és a baloldali, az ő kifejezésével élve „nem populista” populizmus közé, s szerinte az utóbbi eszmerendszer igenis vállalható a konzervatív-libertárius szocializmus iránt elkötelezett ember számára is. Jean-Claude Michéa rendszerint a George Orwell munkáiban gyakran felbukkanó *common decency*, azaz a *hétköznapi ember tisztessége* kifejezés értelmét kibontva úgy érvel, hogy ez lényegét tekintve nem más, mint az ember belső lényegéből fakadó őszinte igazságérzet és cselekvésre ösztönző erő, amely – sallangoktól és emelkedettségtől mentesen – a mindenki számára könnyen érthető „józan ész” hangján szólal meg.

Pusztán csak azt jelzi, hogy a hétköznapi életben is jelen vannak azok az erkölcsi értékek, amelyekre egy tisztességes és igazságos társadalom épülhet.²⁴

A *common decency* tehát nem az a bölcsesség, amely a Párt, az Egyház vagy az Isten magaslatairól száll le az emberek közé, hanem egyszerűen csak a hétköznapi életvezetés soha senki által pontosan nem definiált „viselkedéskódexe”. Népies, vagy ha úgy tetszik, „populista” viselkedés- és gondolkodásmód ez, amelyből mégis hiányzik a demagógia. Lényegében Chantal Mouffe is az Orwell által kitaposott úton halad tovább, amit ő maga – Jean Claude Michéához hasonlóan – „nem populista populizmusként” ír le.

A továbbiakban megpróbálom összefoglalni Mouffe álláspontjának lényegét, amiből reményeim szerint rögtön láthatóvá válik, hogy Mouffe és Habermas egymástól eltérően értelmezik a politikai (das Politische) jelentését. Mint láttuk, Mouffe a Carl Schmitt-féle barát/ellenség megkülönböztetésből indul ki, noha rögtön meg is szelídíti Schmitt felfogásának erősen kombattáns jellegét, amit a következőképpen fogalmaz meg:

A politikai viszonyok két fajtáját érdemes egymástól megkülönböztetni: az egyik az ellenségek közötti *antagonizmus*, míg a másik változat az ellenfelek

jóval árnyaltabb megközelítések is. Például Chantal Delsol: *Populisme. Les demeurés de l'Histoire*. Éditions du Rocher, Paris 2015. Ugyan radikálisan eltérő politikai pozícióból kiindulva, de mégis elismerően ír a francia Új Jobboldal ikonikus alakja, Alain de Benoist is Chantal Mouffe „baloldali populizmusáról”. Egyébiránt még a 2017-ben megjelent *A populista pillanat – Vége a jobboldal-baloldali megkülönböztetésnek!* című könyvének a címét is a belga filozófusnőtől „kölcsönözte”. Lásd Alain de Benoist: *Le Moment populiste. Droite-gauche, c'est fini!* Pierre-Guillaume de Roux, Paris 2017. 199–210.

23 | Orwell és Jean-Claude Michéa baloldali populizmusát részletesebben is bemutatom a „Jobboldali 'baloldal' és a baloldali 'jobboldal' – A teljes zűrzavar kora” című tanulmányomban. *Liget* 2024. 8. szám.

24 | Lásd Bruce Bégout: *De la décence ordinaire. Court essai sur une idée fondamentale de la pensée politique de George Orwell*. Éditions Allia, Paris 2008. 22.

közötti *agonizmus* Úgy is fogalmazhatunk, hogy a demokratikus politika célja az, hogy az antagonizmust agonizmusba fordítsa át. Ennek fontos következményei vannak abban a tekintetben, hogy ki hogyan látja a politikát.²⁵

A szimpla antagonizmussal ellentétben az agonisztikus konfrontáció a legkevésbé sem veszélyezteti a demokráciát. Éppen ellenkezőleg! Ebben áll a demokrácia lényege. Ha elfogadjuk, hogy a konszenzus mindig csak egy, „itt és most érvényes” állapota annak az ideiglenes hegemóniának, amely stabilizálja a hatalmat, és amely mindig magában rejtje a kizárás valamilyen formáját is, akkor és csak akkor leszünk képesek helyesen értelmezni a társadalmi nyilvánosság és demokrácia lényegét.

„A modern demokrácia megkülönböztető jegye a konfliktusok elismerésben és legitimálásában, valamint abban rejlik, hogy nem hajlandó azokat valamilyen autoriter rend létrehozásával megoldani.”²⁶

Chantal Mouffe számos munkájában megjelenik a Habermas-féle deliberatív politika bírálata (olykor Habermas neve említése nélkül), ugyanis szerinte ez a felfogás egyszerűen figyelmen kívül hagyja a politikai lényegét. Az imént idézett írásában a következőket mondja:

A „deliberatív demokrácia” modelljével ellentétben, az általam képviselt „agonisztikus pluralizmus” modellje ragaszkodik ahhoz, hogy a demokratikus politika legfontosabb feladata nem abban áll, hogy kiiktassa a politikai szenvedélyeket, vagy hogy azokat a magánszféra világába száműzze azért, hogy lehetővé tegye a racionális konszenzust. Sokkal fontosabb ennél a politikai szenvedély (illetve szenvedélyek) mozgósítása, hogy ezek támogatni tudják a demokratikus intézményeket és folyamatokat. Az agonisztikus konfrontáció egyáltalán nem veszélyezteti a demokráciát; éppen ellenkezőleg – éppen ez a demokratikus politika alapfeltétele.²⁷

Lényegében Habermas azt mondja, hogy „vitatkozzassunk egy kicsit, de aztán mihamarabb jussunk egyezsége”. Konszenzusra persze szükség van, mondja Mouffe is, de csak addig a pillanatig, amíg nem kezdődik újra a küzdelem, amelyet rendszerint emocionális motívumok is támogatnak. Habermas viszont lebecsüli az érzelmek politikai jelentőségét. Ez valóban így van. Habermas *A másik ember bevondása* című munkája első fejezetében egyértelműen fogalmaz, amikor a rációnak az emócióval szembeni fölényét hangsúlyozza. Az érzelmeket, a szenvedélyeket és az affektusukat, mivel ezek a testiséghez kötődnek, és a német filozófus majdhogynem az irracionális szférájába száműzi, hiszen ezek szemben állnak a racionális alapokon nyugvó

25 | Chantal Mouffe: Pluralismus, Dissens und demokratische Staatsbürgerschaft. In: *Diskurs und radikale Demokratie. Zum politischen Denken von Ernesto Laclau und Chantal Mouffe*. Hrsg. Martin Nonhoff. Transcript Verlag, Bielefeld 2007. 45. Ford. Martin Nonhoff.

26 | Uo. 46.

27 | Uo. 45.

morális magatartással. „A komplex társadalmakat nem tudják összetartani pusztán csak az olyan érzelmek, mint amilyenek a szimpátia és a bizalom.”²⁸

Habermas, mondja Mouffe, egyfajta aszeptikus és érzéstelenített politikai gyakorlatra szavaz, ami lényegében tehetetlenségre és bénaságra ítéli a demokratikus politikai erőket. (Csak zárójelben jegyzem meg, hogy a chicagói filozófus, Martha Nussbaum ugyancsak hasonló érvekkel bírálja Habermas – illetve John Rawls, Richard Rorty és Ronald Dworkin – politikafilozófiai pozícióját. Miként fentebb már utaltam rá, külön figyelmet érdemel az a tény, hogy Mouffe gyakran hivatkozik – mégpedig elismerően! – Jacques Derrida disszenzuelméletére, illetve az elhíresült *différance* fogalmára, amelyet közel érez saját felfogásához.)

Nussbaum és Derrida mellett érdemes megemlíteni a francia filozófus, Frédéric Lordon szociológiai alapokon nyugvó „affektuselméletét is”, amely ugyancsak nem áll távol Chantal Mouffe „baloldali populizmusától”. Lordon a globális finánckapitalizmus legelszántabb bírálói közé tartozik. Számos munkájában igyekszik rehabilitálni a közösséghez tartozás hagyományos értékeit, és visszautasítja a gazdasági liberalizmus „érzéstelenített” racionalizmusát és szélsőséges egoizmusát.²⁹ A szerző jó ideje kutatja Spinoza emócióelméletét, és számos munkájában alkalmazza a németalföldi bölcselő tanait.³⁰ Spinoza tanaira támaszkodva Lordon a következőképpen érvel a posztnevezeti individualizmussal, illetve az absztrakt univerzalizmussal szemben:

(...) a közösség spinozai felfogása, amely az általánosan osztott érzés – például a jó és a rossz közös értelmezése – konvergenciájából alakul ki, ami aztán a szuverén hatalom vertikálisát a tagság feltételeként határozza meg. Ezek az érzelmek olyasmint hoznak létre, ami ugyan továbbra is az individuumokhoz tartozik, mégis túlmutat rajtuk. Spinoza számára ez a többlet a sokféleség azon lehetőségét hordozza magában, amely megteremti a törvényes hatalmat.³¹

Az eszmék mint eszmék képtelenek arra, hogy a hús-vér ember fölött hatalmat gyakoroljanak, ugyanis

csak az értelmiségi aprómunkások, például szerkesztők, szakértők, politikusok és egyetemi emberek – a saját partikuláris helyzetükből kiindulva – hajlamosak azt hinni, hogy az „eszmék uralják a világot”. Az effajta feltételezés mögött voltaképpen a következő ’finom cérnával varrt szillogizmus’ húzódik

28 | Jürgen Habermas: *Die Einbeziehung des Anderen*. Studien zur politischen Theorie. Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main 1999. 24; Lásd még Kilian Gremminger: *Zwischen Antagonismus und Konsens. Ein politiktheoretischer Vergleich von Chantal Mouffe und Jürgen Habermas*. Bachelorarbeit. Ludwig-Maximilians-Universität, München 2020. 22. Internetes hozzáférés: <https://doi.org/10.5282/ubm/epub.73546>

29 | Frédéric Lordon álláspontját valamivel részletesebben is bemutatom a legutóbb megjelent könyvemben. Lásd Kiss Lajos András: *Pillérek törmelékein*. Liget Műhely Alapítvány, Bp. 2023. 126–128.

30 | Lásd például Frédéric Lordon: *Imperium. Structures et affects des corps politiques*. La Fabrique Éditions. Paris 2015; uő: *Les affects de la politique*. Éditions du Seuil, Paris 2016.

31 | Idézi Slavoj Žižek. Lásd Slavoj Žižek: *Der Mut der Hoffnungslosigkeit*. S. Fischer Verlag, Frankfurt am Main 337. Angolból fordította Frank Born.

meg: ha az eszmék uralják a világot, és *mi* vagyunk az eszmék termelői, akkor *mi* uraljuk a világot.³²

Mouffe *A baloldali populizmusért* című rövid könyve utolsó fejezetében ugyancsak elismerően ír Frédéric Lordon imént idézett munkájáról.³³

Nagyon meggyőzőnek találom Frédéric Lordon elemzését Spinoza affektuselméletével kapcsolatban, miszerint a politika a németalföldi filozófus számára egyfajta *ars affectandit* jelentett, ami a befolyással bíró eszmék megteremtésének képességéhez kapcsolódik.³⁴

Mouffe ebben a könyvében megkísérli újradefiniálni az állampolgári kötelezettség fogalmát, és egyúttal az aktív, „kombattáns és érzelemtelített” politikai közösségek létrehozásának szükségessége mellett érvel.

A liberalizmus egyszerű jogi státuszként értelmezi az állampolgárságot, és a polgárt az egyéni szabadságjogok hordozójának tekinti. Pedig a demokratikus hagyományban ezzel éppen ellenkezőleg értelmezték: az állampolgári státuszt a politikai közösség iránti aktív elkötelezettségként értelmezték, amely csak a 'mi' keretei között működik, és bizonyos általánosan osztott eszmékhez kötődik.³⁵

Chantal Mouffe másik fontos érve Habermas deliberatívdemokrácia-értelmezésével szemben az „univerzalizmus *versus* pluralizmus” problematikája köré szerveződik. *A demokratikus paradoxon* című könyvében azt írja, hogy Habermas igyekszik az értékpluralizmustól megszabadulni, mégpedig oly módon, hogy különbséget tesz az *erkölcs* mint a jó életre vonatkozó és egymással konkuráló álláspontok empirikus sokfélesége, illetve a *morál* között, „(.) ahol szigorú proceduralizmus és pártatlanság valósítható meg, amelyek egyetemes elvek megfogalmazásához vezetnek el”.³⁶ Mindebből jól érzékelhető, hogy Habermas a morált a jog mintájára értelmezi, amely univerzális elvek alapján működik, és egyúttal fölüllemelkedik az „életvilág” empirikus sokféleségén. Habermas tehát a politikaelméletbe ültette át az igazságosságnak a jóval szembeni prioritását oly módon, hogy a jó élet kérdését a magánszféra ügyévé „silányította”, ellenben az igazságosság problematikáját – mint a legfelsőbb demokratikus elvet – a társadalmi nyilvánosság jogilag szabályozott világába helyezte át. Csakhogy a demokratikus politika világában nem lehet ilyen snájdig megkülönböztetéseket tenni, mondja Mouffe. „Ezt az a tény is megerősíti, hogy a politika terepe – legyen szó olyan alapvető kérdésekről, mint az igazságosság vagy a demokratikus alapelvek – nem semleges terület, amelyet az értékpluralizmustól meg lehetne védeni, és ahol csak racionális megoldásokat lehetne megfogalmazni.”³⁷

Végezetül Chantal Mouffe Jürgen Habermas-kritikájának harmadik eleméről szeretnék néhány gondolatot megfogalmazni, ami a liberális demokrácia nemzetek

32 | Lordon: *Les affects de la politique*. 22.

33 | Chantal Mouffe: *Pour un populisme de gauche*. Éditions Albin Michel, Paris 2018. Angolból fordította Pauline Colonna d'Istria.

34 | Uo. 108.

35 | Uo. 95.

36 | Chantal Mouffe: *Das demokratische Paradox*. 94–95.

37 | Uo. 95.

és kultúrák fölött álló érvényességével kapcsolatos habermasi víziót érinti. *A poszt-nemzeti állapot* című munkában Habermas azt a reményét fogalmazza meg, hogy a liberális (alkotmányos) demokrácia modellje az egész glóbuszon a politikai együttélés normális keretként fog elterjedni, amivel szemben egyszerűen lehetetlen lesz racionális alternatívát felmutatni. Habermas a következőképpen érvel:

Hogy ez az intuíció megfelelően kifejezésre jusson, ajánlatos az alábbi kérdésből kiindulni, amelyre a továbbiakban hivatkozni fogok: amennyiben a szabad és egyenlő polgárok a pozitív jog eszközeivel legitim módon szeretnék szabályozni együttélésüket, akkor milyen alapvető jogokkal kell egymást kölcsönösen felruházniuk?³⁸

Nyilvánvaló, adja meg a választ a maga által feltett kérdésre a német filozófus, hogy a demokrácia gyakorlatának világméretekben a kommunikatív eljárásra kell támaszkodnia, és

(...) a politikai törvényhozók ésszerű – és ezáltal legitimitást garantáló – akaratformálása számára szükséges kommunikációs formáknak a maguk részéről jogilag intézményesítettnek kell lenniük.³⁹

Habermas szerint ennek az érvek az igazságát előbb-utóbb a glóbusz minden szegletén belátják, s valószínűleg rövidesen még a Kínai Népköztársaság is ezt az utat fogja követni.

De a globalizált gazdasági érintkezés keretei közt az ázsiai társadalmak is alkalmazzák a pozitív jogot mint szabályozó eszközt. (...) Az ázsiai társadalmak nem tudnak hozzáfogni a kapitalista modernizációhoz anélkül, hogy igénybe ne vennék egy individualista jogrend szolgálatait. Nem lehet az egyiket a másik nélkül akarni. Az ázsiai országok szemszögéből nem az a kérdés, hogy az emberi jogok egy individualista jogrend részeként összeegyeztethetők-e saját kulturális hagyományaikkal, hanem hogy a társadalmi és politikai integráció áthagyományozott formáit hozzá kell-e igazítani az összességében helyeselt modernizáció nehezen elutasítható imperatívuszához, vagy megőrizhetők-e azzal szemben.⁴⁰

Csakhogy, mondja Mouffe, ez az álláspont nem más, mint a veszternizáció újabb változata, amely valószínűleg erőszakos válaszreakciókat fog kiprovokálni az ázsiai hatalmak és kultúrák részéről. Ráadásul ez tipikusan antipolitikai jellegű megközelítés, amely a politikai ész osztatlan és univerzális érvényességére épít. De politikai szempontból a világ – s ebben igaza lehetett Carl Schmittnek, mondja Mouffe – nem

38 | Jürgen Habermas: *A poszt-nemzeti állapot. Politikai esszék*. Ford. Ruzsacz István. L'Harmattan Kiadó, Bp. 2006. 105–106.

39 | Uo. 106.

40 | Uo. 112.

univerzum, hanem pluriverzum, ahol lokális értékrendek még nagyon sokáig működni fognak.⁴¹

Chantal Mouffe on the Chances of a Leftist Populism

Keywords: agonism, antagonism, discourse, leftist populism

In the centre of the overall theory of political philosophy, developed by Ernesto Laclau and Chantal Mouffe, are the highly contested problematics of hegemony, and agonistic democracy. This theory can be regarded as one of the influential novelties in the field of the humanities and social sciences, in the last half century. The first section of the present paper offers an epitome of the most important theses of Laclau–Mouffe’s *Hegemony and Socialist Strategy* (1985), focussed mainly on the fundamentals on discursive politology. In the same time, it reflects on the secondary literature on Laclau–Mouffe’s theory, with positive and negative evaluations. The second and third section of the present paper discusses the controversies around Chantal Mouffe’s leftist populism, and her Habermas-critique.

41 | Chantal Mouffe: *Über das Politische*. 108–117.